Lata 1945–1956, początek nowoczesności

Konrad Matyjaszek

Abstrakt: Tekst stanowi drugą część wstępu do numeru 8 za 2019 rok czasopisma „Studia Litteraria et Historica”, poświęconego antropologicznej i socjologicznej analizie lat 1945–1956 w Polsce, a także – częściowo – dekonstrukcji współczesnych polskich narracji o stalinizmie.

Wyrażenia kluczowe: stalinizm; antykomunizm; rewolucja; historiografia

Polska współczesna kultura krąży wokół własnego tabu, nie mogąc nań spojrzeć. Pierwsza powojenna dekada, lata 1945–1956, jest we współczesnej polskiej debacie publicznej obiektem największego strachu i przedmiotem najsilniejszego zakazu. Okres ten, nazywany „stalinizmem”, to zarówno wcielenie najmroczniejszego zła, jak i źródło uniwersalnych epitetów delegitymizujących wszystko, do czego przyłgną. To narodowy fantazmat antypolskiego świata na opak, skupiony na romantycznych obrazach zbiorowego cierpienia, krwi i śmierci za ojczyznę poniesionej z rąk „obcych”. Nazwać myśl mianem „stalinowskiej”, określić człowieka epitetem „stalinisty” – to obłożyć piętnem najsilniejszej inności¹.

Jednocześnie w analityczno-krytycznych ujęciach powraca myśl, że ta najsilniejsza inność ustanowiła dla współczesnej kultury polskiej moment założycielski, datą początek widocznym do dziś porządkom społecznym, symbolicznym, ekonomicznym. Powraca myśl o tym, że epoka stalinowska to początek właściwej polskiej nowoczesności. Andrzej Leder określił omawiany okres mianem „rewolucji” przynoszącej „odejście mentalności określanej przez wieś i folwark ku zdeterminowanej przez miasto” (Leder, 2014, s. 7) i tym samym umożliwiającą zaistnienie klasy średniej. Rewolucja ta przynosiłaby więc koniec epoki „długiego średniowiecza”, trwającego w zachodniej Europie do końca XIX wieku (Le Goff, 2007, s. 11; 1997, ss. 28–29), we wschodniej zaś zdecydowanie dłużej. Podobną myśl podejmują badaczki i badacze polskiej przestrzeni publicznej, która

1 Tak o paradygmacie antykomunistycznym i o antykomunizmie jako definiującej kategorii polskości pisze Anna Zawadzka: „komunizm lub sceptycyzm wobec ideologii narodowej jest [...] «zmazą», z której grupa własna zostaje rytualnie oczyszczona poprzez napiętnowanie nią obcych: to obcy tę zmazę przynieśli, propagowali i zanieczyścili nią naszą wspólnotę. Wspólnota będzie na powrót czysta, jeśli tylko wydelegujemy obcych poza jej granice. Skoro komunizm jest największą zbrodnią i «ohydzstwem», jednoznacznie pozytywny wizerunek Polski [...] może zostać uratowany jedynie z pomocą demaskacji jego nosicieli jako nie-Polaków” (Zawadzka, 2009, s. 223).

w swoim nowoczesnym kształcie jest w znacznym stopniu produktem tej samej powojennej rewolucji. W środku przestrzeni publicznej stolicy Polski stoi Pałac Kultury i Nauki (dalej: PKiN), dominanta Warszawy, kompozycyjne centrum kraju, organizujące współczesną przestrzeń debaty i przestrzeń topograficzno-symboliczną. Autor antropologicznej analizy Pałacu, Michał Murawski, pisze o nim jako o „fantastycznym, wyjątkowo skutecznie działającym przypadku komunistycznej architektury, urbanistyki, oraz – tak, tak – inżynierii społecznej” (Murawski, 2015, s. 19); natomiast Aleksandra Sumorok i Tomasz Załuski nazywają architektoniczny i artystyczny socrealizm „kierunkiem modernizacyjnym” i piszą, że „w okresie tym [latach 1945–1956 – K.M.] podjęto kolejną próbę «skoku w nowoczesność», a dokonująca się rewolucja modernizacyjna przebiegała na wielu różnych polach – gospodarczym, społecznym, edukacyjnym, kulturowym” (Sumorok & Załuski, 2017, s. 34).

Nikt z badaczek i badaczy kierujących analityczną uwagę na okres polskiego stalinizmu nie może jednak czynić tego bezkarnie. Kto dotyka tabuizowanego źródła polskiej nowoczesności, zobowiązany jest złożyć hołd narodowemu fantazmatowi, potwierdzić jego prawomocność – inaczej piętno „stalinizmu” pozostaje na tych, którzy w ogóle zdecydują się o nim mówić. Dla Murawskiego taką ceną było ograniczenie dyskusji nad znaczeniem polskiego stalinizmu do polemiki z teoretykiem kultury, Jewgenijem Dobrenką, krytycznym spadkobiercą zimnowojennej sowietologii, „demaskatorem sowieckich mitów” (Serdiuchenko, 1999, s. 58), dla którego socrealizm był „mechanizmem urealnienia socjalizmu i jednoczesnego odrealnienia życia” (Dobrenko, 2007, s. 19; Murawski, 2015, ss. 42–45). Polemizując z tymi słowami², Murawski nie formułuje jednak własnych definicji stalinizmu i socrealizmu. Pozostawia te kategorie tam, gdzie chce je widzieć polski fantazmat, pisze o socrealizmie jako o „przeszczepionym z ZSRR”³, „napuszonego monumentalizmem” (Murawski, 2015, s. 61)⁴. Stawia to skądinąd przenikliwą monografię Murawskiego w sytuacji terminologicznego impasu, syntetycznie opisanego przez Tomasza Fudalę w odniesieniu do współczesnych dyskusji na temat powojennej

2 Polemizując z Dobrenką, dla którego „mistyczną ekonomię polityczną socjalizmu, której brak jakiegokolwiek fundamentu w ludzkiej naturze, rozumieć można jedynie w kategoriach estetycznych” [gdzie „estetyczne” znaczy „niematerialne”, „fantastyczne”, „fikcyjne” (Murawski, 2015, s. 45; por. Dobrenko, 2007, ss. 4–10)], Murawski argumentuje, że „socrealizm «posiada» ekonomię polityczną [a nie tylko estetyczną – K.M.], ponieważ stanowi doktrynę estetyczną podporządkowaną ekonomiczno-politycznemu imperatywowi zastępowania kapitalistycznego sposobu produkcji przez socjalizm oraz tworzenia odpowiednich instytucji politycznych, a także norm i form życia codziennego, które zapewnią ostateczny sukces i konsolidację tym przekształceniom gospodarczym” (Murawski, 2015, s. 45).

3 Koncepcja stalinizmu jako narzuconej siłą „odgórnej rewolucji” (*revolution from above*) to klasyczne ujęcie zimnowojennej sowietologii; rozwija je m.in. Robert C. Tucker (Tucker, 1977, 1990).

4 Murawski pisze, że „w Polsce i innych krajach bloku radzieckiego stalinizm w polityce znalazł swój estetyczny wyraz w postaci socrealizmu, ukształtowanego w latach trzydziestych XX wieku w Związku Radzieckim jako oficjalna metoda działania w sztuce i przeszczepionego po 1945 roku do Europy Wschodniej. W architekturze miejskiej oznaczało to odejście od preferowanej przez modernistów czystej linii i stylistycznej abstrakcji na rzecz napuszonego monumentalizmu, dekoracyjności oraz inspiracji czerpanych z porządków historycznych i tradycji ludowych” (Murawski, 2015, s. 61). Autor odnotowuje (ale nie komentuje) sformułowaną przez Waldemara Baraniewskiego tezę o koncepcyjnej ciągłości pomiędzy „napuszonego monumentalizmem” socrealizmu a architekturą „modernistów” (czyli funkcjonalizmem i konstruktywizmem), prowadzącej do wniosków o „ponadstylizycznej wspólnoty” realizmu socjalistycznego i innych kierunków modernistycznych (Baraniewski, 1996; Murawski, 2015, ss. 66–68).

odbudowy Warszawy: „stalinowski architekt, stalinowska budowa, stalinowski plan – można było usłyszeć w latach 90., podobnie jak kilka dekad wcześniej: «zaczarowana dorożka, zaczarowany dorożkarz, zaczarowany koń»” (Fudala, 2015, s. 15)⁵.

Tekst cytowanej wcześniej *Prześnionej rewolucji* Andrzeja Ledera, wywodu o podstawowym znaczeniu dla współczesnego rozumienia powojennej dekady, nosi ślady podobnych koncesji czynionych na rzecz narodowego *imaginarium* Polaków, ufundowanego tyle samo na romantycznych obrazach cierpienia, co na wykluczeniu osób i społeczności rozpoznanych jako „obce”. Dla Andrzeja Ledera powojenna rewolucja była „prześniona”, bo – w jego ujęciu – przeprowadzona przez Związek Radziecki z zewnątrz, bez udziału „narodu”, „bez tego, żeby najbardziej podmiotowe części narodu utożsały się z decyzjami, działaniem i odpowiedzialnością za to, co się stało”, natomiast język wizualny tej rewolucji „w ogóle nie mieścił się w polskim *imaginarium*” (Leder, 2014, s. 17, 171)⁶. Przy tym dla Ledera drugim – poza Rosją Radziecką – aktywnym podmiotem tej samej polskiej rewolucji byli niemieccy nazisci, a rewolucyjną czynnością przez nich dokonaną miała być zagłada Żydów, pozwalająca wielu członkom „narodu”, wzbogaconym na „mieniu pożydowskim”, na „wejście w «przygodę» z nowoczesnością [...] po żydowskim trupie” (Leder, 2014, s. 92).

Jeszcze jednym warunkiem mówienia we współczesnej Polsce o stalinizmie jest odniesienie analizy do uprawomocnionego w polskiej debacie publicznej „paradygmatu totalitarnego”, wedle którego komunizm we wszelkich swoich odmianach oraz niemiecki nazizm to dwie twarze tego samego zjawiska, zwanego „totalitaryzmem”. Leder zbliża swoją analizę do paradygmatu totalitarnego, podobnie jak do „narodowej” perspektywy, ze świadomością ryzyka ograniczeń, przeinaczeń, przekłamań, wpisanych w oba te ujęcia⁷. Decyduje się jednak napisać, że „oba reżimy, z którymi zderzyła się międzywojenna polska państwowość, [...] realizowały politykę – później nazwaną totalitarną – która wyrastała z założeń rewolucji: narodowosocjalistycznej w hitlerowskich Niemczech i narodowo-komunistycznej w stalinowskiej Rosji” (Leder, 2014, s. 45).

5 W opracowaniu Murawskiego kategorie „stalinizmu” i „sorealizmu” nie odnajdują definicji innych niż zacytowane w poprzednim przypisie, co nie przeszkadza badaczowi kategoryzować PKiN jako „stalinowski wieżowiec”, a teoretyków polskiego socrealizmu jako „stalinowskich ideologów” (Murawski, 2015; 2019, s. 34; to drugie sformułowanie pada tylko w angielskojęzycznej, oryginalnej wersji tekstu).

6 Leder w tej samej pracy zdaje relację ze sposobu, w jaki polska wspólnota narodowa była i jest podmiotem budowanym na etnicznym i klasowym wykluczeniu (Leder, 2014, ss. 60–63). Badacz pisze dalej: „to [...], co nie było kalkowane z Rosji, coraz wyraźniej sięgało do własnych zasobów najprostszych znaczeń ujawnionych przez procesy regresywne. Do archaicznego, plemiennego nacjonalizmu. W związku z tym w najbardziej radykalnym okresie rewolucji w Polsce występowały dwa główne źródła symboliki. Jedna to po prostu kalka z Rosji, a drugie to sięganie do repertuaru sprymitywizowanej tradycji narodowej. Nie pojawiło się nic, co byłoby autentycznym tworem rewolucji polskiej, jej symbolem” (Leder, 2014, ss. 171–172; kursywa w oryginale).

7 Leder zastrzega w *Prześnionej rewolucji*: „Bardzo trudno jest pisać o złamaniu opartej na dominacji folwarku nad chłopem hierarchii społecznej – a także o przeoraniu *imaginarium* z nią związanego – które nastąpiło w okresie 1939–1956. W ogromnej mierze wynika to z tego, że wydarzenia tego okresu opowiadane są najczęściej z perspektywy narodowej. Dominuje narracja, w której z jednej strony mamy naród polski, z jego instytucjami politycznymi i wojskowymi, z drugiej zaś okupantów, reprezentujących nacjonalizmy niemiecki i rosyjski, tym groźniejsze, że ujęte w totalitarne formy. Ten sposób opowiadania, zrodzony już w czasie wojny, unika analizy skomplikowanych przesunień, które dokonywały się w polu symbolicznym, związanych z wydarzeniami tego okresu, a przede wszystkim rewolucyjnych zmian w sferze własności i w hierarchiach społecznych” (Leder, 2014, s. 118).

W swojej pełnej, docelowej postaci paradygmat totalitarny przyjmuje postać teorii zrównania totalitaryzmów, forsowanej przez działaczy polityki historycznej z Polski, Litwy, Łotwy, Węgier i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Działacze ci starają się – z dużym sukcesem – ufundować wspólną politykę pamięci Europy na tezie o komunistycznych źródłach niemieckiego nazizmu i każdego innego dwudziestowiecznego totalitaryzmu oraz na tezie przyczynowego pierwszeństwa „komunistycznego ludobójstwa”, dokonanego jakoby na wschodnioeuropejskich chrześcijanach, wobec zagłady Żydów. Tym samym, jak pisał Efraim Zuroff, działacze ci zamierzają „zmienić status własnych narodów, przekształcając je z narodów sprawców w narody ofiar”, aby ostatecznie „zataić, a przynajmniej umniejszyć, ich udział w zbrodniach Holokaustu” (Zuroff, 2012, s. 4). Zrównanie to stało się częścią oficjalnej narracji historycznej Unii Europejskiej w roku 2009, gdy Parlament Europejski uchwalił rezolucję „w sprawie świadomości europejskiej i totalitaryzmu”, stwierdzającą m.in., że „Europa Zachodnia doświadczyła głównie nazizmu, podczas gdy kraje Europy Środkowej i Wschodniej zostały doświadczone zarówno przez komunizm, jak i nazizm” (Parlament Europejski, 2009). Rok wcześniej Parlament ustanowił „Europejski Dzień Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu”, uprawomocniając teorię dwóch ludobójstw jako oficjalnego narzędzia polityki historycznej państw Europy Środkowo-Wschodniej.

*

Otwierając ósmy numer „*Studia Litteraria et Historica*”, chcemy umożliwić taką dyskusję nad pierwszą powojenną dekadą w Polsce, która wykroczy poza kategorie opisu narzucone przez narodowy paradygmat. Jeśli – jak twierdzą cytowane wcześniej autorki i autorzy – w pierwszej polskiej powojennej dekadzie poszukiwać można początków nowoczesności w Polsce, to zamiarem tego numeru jest umożliwienie krytycznej analizy składowych tej nowoczesności bez szantażu wynikającego z hegemonii polskiego dyskursu antykomunistycznego, zgodnie z którym wykluczenie osób napiętnowanych jako komuniści to mechanizm wytwarzania polskości (Zawadzka, 2009, ss. 218–233). Chodzi tu też o krytyczną analizę wykraczającą poza kategorie narzucone przez zimnowojenną sowietologię, w polskiej historiografii obowiązujące do dzisiaj, według których życie społeczeństw i jednostek państwa komunistycznego opisuje jedynie dualizm wyboru pomiędzy antykomunistyczną walką z aparatem państwa a „uwiedzeniem” jego propagandą, pomiędzy „komunistycznym zniewoleniem” a „wolnością” kapitalistycznego „rozwoju” ekonomicznego. Propozycję takiego otwarcia w badaniach nad stalinizmem przedstawia Lewis Siegelbaum, postulując „przekroczenie binarnych opozycji pomiędzy «kto» a «kogo», pomiędzy państwem a społeczeństwem, poparciem a oporem, ortodoksją a herezją” (Siegelbaum, 2004, s. 20; por. Stańczyk, 2019, s. 13). Siegelbaum proponuje dokonanie tego zwrotu poprzez skierowanie badawczej uwagi nie tylko – i nie tyle – na aparat państwa komunistycznego, co na decyzje i działania jednostek mu podlegających.

Poprzez zastosowanie wobec tych jednostek pojęcia podmiotowości, badacz proponuje „wzięcie na poważnie znaczenia tego, że jednostki brały na siebie pracę ucieleśnienia programu modernizacji” (Siegelbaum, 2004, s. 20; por. Stańczyk, 2019, s. 13). Wychodząc z tą propozycją, Siegelbaum odnosi się do tekstu Stephena Kotkina, który w swojej analizie stalinizmu pisze, że

był on nie tylko systemem politycznym, i tym bardziej nie tylko rządami jednostki. Był systemem wartości, bytem społecznym, sposobem życia. W odniesieniu do stalinizmu należy objąć dokładną analizą i wyjaśnić mechanizmy, na mocy których marzenia zwykłych ludzi i jednostek rządzących państwem znajdowały wspólne pole (Kotkin, 1997, s. 23).

Być może to ujęcie zastosowane do polskiego „skoku w nowoczesność” z pierwszej powojennej dekady pozwoli na otwartą, krytyczną analizę tego, co dotąd objęte było zakazem spojrzenia.

Bibliografia

- Baraniewski, W.** (1996). Wizja lepszego miasta. W R. Pasiieczny & A. Ziemia (Red.), *De gustibus: Studia ofiarowane przez przyjaciół Tadeuszowi Stefanowi Jaroszewskiemu z okazji 65 rocznicy urodzin* (ss. 121–127). Warszawa: PWN.
- Dobrenko, E.** (2007). *The political economy of socialist realism*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fudala, T.** (2015). Odbudowa Warszawy i miastobójstwo „małego Paryża”: Spór o odbudowę 70 lat później. W T. Fudala (Red.), *Spór o odbudowę Warszawy: Od gruzów do reprivatyzacji* (ss. 11–36). Warszawa: Muzeum Sztuki Nowoczesnej.
- Kotkin, S.** (1997). *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Leder, A.** (2014). *Prześlona rewolucja: Ćwiczenie z logiki historycznej*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Le Goff, J.** (1997). *Świat średniowiecznej wyobraźni*. Warszawa: Wolumen.
- Le Goff, J.** (2007). *Długie średniowiecze*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323529521>
- Murawski, M.** (2015). *Kompleks pałacu: Życie społeczne stalinowskiego wieżowca w kapitalistycznej Warszawie* (E. Klekot, Tłum.). Warszawa: Muzeum Warszawy.
- Murawski, M.** (2019). *The palace complex: A stalinist skyscraper, capitalist Warsaw, and a City transfigured*. Bloomington, IN: Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvfc52h3>
- Parlament Europejski.** (2009). *Świadomość europejska a totalitaryzm* (Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 2 kwietnia 2009 r. w sprawie świadomości europejskiej i totalitaryzmu, P6_TA(2009)0213). Pobrano 11 grudnia 2019, z <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+PDF+V0//PL>
- Serdiuchenko, V.** (1999). On having a single history. *Russian Social Science Review*, 40(6), 56–72. <https://doi.org/10.2753/RSS1061-1428400656>
- Siegelbaum, L.** (2004). Introduction. W L. Siegelbaum & A. Sokolov (Red.), *Stalinism as a way of life: A narrative in documents* (T. Hoisington & S. Shabad, Tłum.) (ss. 1–28). New Haven, CT: Yale University Press.
- Stańczyk, X.** (2019). Stalinowska socjogeneza kultury młodzieżowej w PRL: Próba nowego ujęcia. *Studia Litteraria et Historica*, 2019(8). <https://doi.org/10.11649/slh.2054>

Sumorok, A., & Załuski, T. (2017). Socrealizmy i modernizacje: Rama teoretyczno-historyczna projektu. W A. Sumorok & T. Załuski (Red.), *Socrealizmy i modernizacje* (ss. 7–45). Łódź: Akademia Sztuk Pięknych w Łodzi.

Tucker, R. C. (1977). Stalinism as revolution from above. W R. C. Tucker (Red.), *Stalinism: Essays in historical interpretation* (ss. 77–108). New York, NY: Norton.

Tucker, R. C. (1990). *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1929-1941*. London: W. W. Norton.

Zawadzka, A. (2009). Żydokomuna: Szkic do socjologicznej analizy źródeł historycznych. *Societas/Communitas*, 2009(8), 199–244.

Zuroff, E. (2012). Fałszywy znak równości. *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1). <https://doi.org/10.11649/slh.2012.010>

1945–1956, the Beginning of Modernity

Abstract: This article is the second part of the introduction to issue 8/19 of *Studia Litteraria et Historica*. The issue focuses on an anthropological and sociological analysis of the years 1945–1956 in Poland and, to some degree, on a deconstruction of contemporary Polish narratives on Stalinism.

Keywords: Stalinism; anti-communism; revolution; historiography

Article No. 2194

DOI: 10.11649/slh.2194

Citation: Matyjaszek, K. (2019). Lata 1945–1956, początek nowoczesności. *Studia Litteraria et Historica*, 2019(8). <https://doi.org/10.11649/slh.2194>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2019

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Konrad Matyjaszek, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0236-4524>

Correspondence: konrad.matyjaszek@ispan.waw.pl

The preparation of this work was self-financed by the author.

Competing interests: The author is the Secretary Editor of the journal.